

ענייני ארץ-ישראל בספר מסע מגרבי, אל-רחלה אל-מגרביה של אל-עבדרי

יהושע פתקל

מוחמד אבן עלי אל-עבדרי יצא ב-25 לחודש ד'ו אל-קעדה שנת 688 להג'רה (11 לדצמבר 1289) ממרוקו למזרח-התיכון. מסלולו הוליכו למצרים ומשם לערי הקודש האסלאמיות בחצי-האי ערב. בדרכו חזרה מחג'אז חנה אל-עבדרי בעקבת אילה, ומשם הגיע, כעבור שמונה ימי מסע, לחברון. (אל-ח'ליל; מסג'ד איבראהים)¹. אל-עבדרי לא היה הנוסע המגרבי הראשון אשר עבר בנתיב זה, אולם התעניינותו הרבה במורשת התרבות האסלאמית הניעה אותו לרשום בספרו אל-רחלה אל-מגרביה² ידיעות אשר מהוות תרומה של ממש לחקר תולדות ארץ-ישראל המוסלמית. באמצעות ידיעות אלו מבקשים אנו לזרוע אור על שלושה עניינים בארץ-ישראל, במאה העשירית לספירה:

- א. קדושת חברון בספרות הערבית-מוסלמית.
- ב. כתובת ערבית מגבי יקין שבהר חברון.
- ג. כתובת בנייה פאטמית מאשקלון.

א. קדושתה של חברון בספרות הערבית-מוסלמית

שאלת קדושתה של ארץ-ישראל ומעלותיהם של אתרים מקודשים בתחומה העסיקה את חכמי האסלאם כבר בדורות הראשונים לכיבושה של הארץ. בידי חילות האסלאם³ לדיון בקדושתו של מקום מסוים נודעה, בנוסף להבטים אחרים גם משמעות

* ברצוני להודות לד"ר חגי בן-שמאי על שעבר על כתבי-היד והעיר הערות מועילות.
1 ראה: Art. 'Al-Aabdari', *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden 1960², p. 96: M. Cherbonneau, 'Un voyage d'el-Abdary', *Journal Asiatique*, V, 4 (1854), pp. 144-176: W. Hoenerbach, *Das Nord-Afrikanische Itinerar des Abdari*, Leipzig 1940, דן רק בקטעים הצפון-אפריקאנים במסעו של אל-עבדרי.
2 אבו עבד אללה מוחמד אל-עבדרי, אל-רחלה אל-מגרביה, מהדורת מוחמד אל-פאסי, רבאט 1968. [להלן: אל-עבדרי, רחלה].
3 ראה: ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 25-31.

פוליטית. אחת הדוגמאות המפורסמות לדיון שכזה הוא העיסוק בשבחי ירושלים והוויכוח על העלייה-לרגל אליה.⁴

מתיאורו של אל-עבדרי, וכן מדברי אחרים, עולה גם כי זיהוי קברי האבות בחברון היה נושא שנוי במחלוקת. היו חכמי הלכה מוסלמים אשר הטילו ספק בהימצאות קברי האבות במערת המכפלה או שעירערו על הזיהוי המקובל של מצבות הקבורה שברצפת המסגד.

מסורות (חדית'ים) שעסקו בשבחי חברון נפוצו בקרב המוסלמים כבר במאות הראשונות לשלטון האסלאם בארץ-ישראל. כבר במסורות מתאריך מוקדם למדי, קישרה דמותו של תמים אל-דארי את הנביא מוחמד עם חברון. על-פי מסורות אלו, פנה תמים אבן אוס ממשפחת בנו דאר משבט לח'ים עם אחיו נעים אל הנביא מוחמד וביקשו שיעניק להם כאחווה את חברון. הנביא נענה לבקשתם. לאחר כיבוש ארץ-ישראל בידי צבאות האסלאם נמסרו שלושה מקומות לידי משפחת בנו דאר: חברא (חברון), בית ענין ומסג'ד אברהים (מערת המכפלה).

יש המצביעים על כך כי בקרב חכמי ההלכה המוסלמים נתפסה חברון כבת-לוויה של ירושלים. לפי הנחה זו נוצרה זיקה בין ירושלים לחברון, הדומה לזיקה שיש בספרות הדתית המוסלמית בין מכה למדינה. ירושלים זוהתה כמסגד הקיצון (אל-אקצה), הנזכר בקראן (סורה 17, פסוק 1), שהנביא מוחמד הגיע אליו במסע לילי פלאי (אסרא). בחברון מצויה מערת המכפלה, שעל-פי המסורת, טמונים בה האבות והאמהות. בצמד השני, מכה היא מקום המסגד הקדוש (הכעבה) ומדינה היא מקום קבורתו של מוחמד, נביא האסלאם.⁵

אל-עבדרי מביא מסורת המדגישה את הקשר הזה בין ירושלים לחברון: 'בשם כעב אל-חבר, שאמר: קבר אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה ולאה מצוי מהלך יום אחד מירושלים, בבקעה הידועה בשם חברון. מי מכם אשר יבקר בירושלים יצוף גא לביקורו עלייה-לרגל לקבר אברהם, עליו התפילה והשלום'.⁶

את המסורת הזו מצטט אל-עבדרי מתוך חיבור שנכתב במאה העשירית. אף-על-פי שאל-עבדרי ביקר בחברון במאה ה-11, הרי הפרטים שהוא מספר אודות המקור שמתוכו

4 ראה: "חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באסלאם', מ' שרון, סוגיות בתולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-68. כן ראה את הערותיהם של ע' סיון, מ"י קיסטר וא' אשתור שם; "סדן, 'שלושה מקורות חדשים מספרות שבחי ארץ הקודש בערבית במאות ט"ז-י"ז', קתדרה, 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 186-188 והביבליוגרפיה שם. מצויות מספר עדויות מן המאה העשירית אשר מתארות את העלייה-לרגל לירושלים. הנוסע הפרסי נאצרי חיסרו שביקר בירושלים בשנת 1047 כתב: 'אנשי סוריה קוראים לירושלים ולסביבותיה קדס. כאשר אנשים ממתחות אלו אינם יכולים ללכת לחג, אזי בשעת שעוליה-לרגל תוגגים במכה, הם נוכחים בירושלים, לעמוד בטקס התפילה שלפני זריחת החמה ולעשות את חג הקרבן כפי שמקובל על-פי המסורת. יש שנים בהן נוכחים בירושלים בראשית חודש ד' אל-חג'ה יותר מעשרים אלף איש. מביאים לשם ילדים ומלים אותם'. נאצרי חיסרו, ספר נאמה, טהראן 1958, עמ' 24. הנוסע הספרדי אבו בכר אל-טרטושי, שביקר בירושלים בשנת 1092, מספר: 'הייתי בירושלים כאשר היה יום ערפה (יום התכנסות עוליה-לרגל במקום בשם זה המצוי מזרחית למכה). נקבצו אנשי האזור הכפרי ורבים מאנשי העיר. הם עמדו במסגד ופניהם נישאות דרומה לעבר מכה, מרימים את קולם בתפילות בקשה לאל, כאילו היה זה מעמד הו ערפה. אחת השמועות הנפרצות שם היא זו לפיה הניצב בירושלים ארבע פעמים ביום ערפה הרי שזה השווה לעלייה-לרגל אתה למכה'. אל-טרטושי, אל-חואדת' ואל-כדע, תוניס 1959, עמ' 116-117.

5 M. Sharon, art. 'Khalil', *The Encyclopaedia of Islam*, IV, Leiden 1978², pp. 954-961

6 אל-עבדרי, רחלה, עמ' 226.

ציטט מסייעים בידינו להבין טוב יותר את התגבשות ספרות שבחי המקומות הקדושים למוסלמים בארץ-ישראל.

לדברי אל-עבדרי הוא קרא חיבור (תאליפ) מיוחד שהוקדש לשבחי חברון ושמר אל-מספר ללקלוב ענ צחת קבור אברהמים אסחאק ויעקוב ('המגלה ללבבות אודות אמיתות קברי אברהם, יצחק ויעקב'). מאת מחבר ידוע מעט בשם אבו אל-חסן עלי אבן ג'עפר אבן מחמד אל-ראזי.

כל שידוע לנו על אל-ראזי הוא ששהה בירושלים במאה העשירית, ושעסק במסורות שעניינן שבחי (פצ'איל) ירושלים וחברון.

שני פרטים אלה עולים מתוך עיון בחיבור מיוחד שהוקדש לשבחי ירושלים ואשר נכתב בשנת 410 להג'רה (1019 לספירה) — 'פצ'איל אל-בית אל-מקדס' מאת אבו בכר אל-ואסטי.⁷

מתוך 165 המסורות שכינס אל-ואסטי בספרו, מצוין שמו של אבו אל-חסן אל-ראזי בשלשלת המוסרים של 31 מסורות. כלומר, אל-ראזי היה אחד מראשי המוסרים של מסורות שבחי ירושלים בארץ-ישראל במאה העשירית.⁸ הנה, לדוגמא, אחת ממסורות אלו:

מסר לי עיסא (אבן עבד אללה אל-וראק), בשם אבו אל-חסן עלי אבן ג'עפר אל-ראזי, רחמי אללה עליו, בירושלים... : אמר שליח האלוהים, עליו התפילה והשלום, כאשר הולכתי במסע הלילה אל ירושלים הוביל אותי גבריאל לקבר אברהם, עליו התפילה והשלום, ואמר רד והתפלל כאן שתי רכעות, כאן הוא קבר אביך אברהם וגו'.⁹

אל-עבדרי קרא את אל-מספר ללקלוב של אבו אל-חסן אל-ראזי בכתיבת ידו (ח'ט), של אבן מפרג' אל-אנדלוסי. הפרטים שנשתמרו בספרות הביוגראפיות מספרד המוסלמית אודות חייו של איש זה מסייעים בידינו לשחזר את מצב לימוד התורה בארץ-ישראל במאה העשירית ואת גבולות הזמן המשוערים בהם כתב אבו אל-חסן אל-ראזי את חיבורו.

מתוך פרקי הביוגראפיה של אבו עבדאללה מחמד אבן אחמד אבן יחיא מפרג' אל-אנדלוסי עולה כי הוא נולד בעיר קורדובה שבספרד בשנת 315 להג'רה (927 לספירה). בשנת 337 (987) יצא מספרד למסע שארך שמונה שנים ואשר הביאו גם למזרח-הקרב

7 אבו בכר אל-ואסטי, פצ'איל אל-בית אל-מקדס (מהדורת י' חסון), ירושלים 1979. בקובץ הביוגראפיות של אבו אלח'יר מחמד אלג'זירי, גאית אל-נהיאה פי טבקאת אל-קראא (מהדורת ברגסטרסר, קהיר 1932), א, 529 (מס' 2182) מזכיר אחד בשם עלי אל-ראזי שחי בשיראז שבדרום איראן בשנת 1019/410. וכן ראה: F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, I, Leiden: 1967, p. 17; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Leiden 1938, Sup. II, p. 980, 985 (בטעות?) שני אנשים בשם זה. נשתמר כתבייד של אבו אלחסן עלי אבן ג'עפר אל-ראזי העוסק בשאלת ביטוי האות 'ל' בקוראן. בקוראן. Cr. Mus. Ms. Arab. Or. 4254 (cat. sup. p. 56 no. 96 iii). לא עלה בידינו לקבוע בודאות מי הוא אותו עלי אל-ראזי.

8 אלו הן המסורות: 12, 16, 1-23, 40, 3-45, 62, 73, 77-75, 97-105, 107, 117 (שם יש לקרוא אבו אל-חסן ולא אבו אל-חוסין).

9 אל-ואסטי, מסורת 117. וכן ראה מסורות 73; 99. אל-עבדרי, רחלה, מצטט מפי אבו אל-חסן אל-ראזי מסורת שונה במקצת (עמ' 223). רכעה היא סדרה של קידות, השתחויות ואמירות, והיא פרק בתפילת המוסלמים. כל תפילה מורכבת ממספר מסרים של רכעות.

(אל-משרק). בשנת 345 (956) שב אבן מפרג' לספרד, ונתמנה שם לשופט. במשרה זו החזיק עד למותו, בשנת 380 (990). באותן שנים כתב ספרים אחדים. במהלך נסיעתו שמה אבן מפרג' גם בארץ-ישראל, ובאחדות מעריה הצטרף לחוגי התלמידים של מסורות האסלאם. בירושלים הוא היה תלמידם של אבו עבדאללה מוחמד אבן אברהם אבן ג'עפר אל-ראזי ושל אל-פצ'ל אבן עבד אללה אל-האשמי; בעזה – של אבו מוחמד מסלמה אבן סעיד אל-גזי; באשקלון – של אבו מוחמד אחמד אבן מוחמד אבן עביד אבן אדם אל-עסקלאני ושל אבו מימון מוחמד אבן עבד אללה אבן אחמד אבן מטרף אל-קאצי אל-אטרוש (החירש); בטבריה – של שופט העיר, אבו אל-ח'רת' אבן וידיע; בקיסריה – של השופט אבו אלחסן אחמד אבן עבד אללה אבן עבד אל-רחים ושל אבו עלי אל-חסן מרוואן אל-בזאז; וברמלה של השופט אבו אל-קאסם אחמד אבן טאהר ושל אבו אל-קאסם עמר אבן עבד אל-רחים אבן אברהם אל-ואת'ק באללה אל-האשמי.¹⁰

אבן מפרג' אל-אנדלוסי שב מן המזרח לספרד בשנת 345 (956). ניתן אפוא להניח שהעתיק את החיבור 'אל-מספר ללקלוב' בסמוך לאותה עת, כלומר אחרי שנודמן הספר לידיו בשותו בארץ-ישראל. ומכאן עולה כי אבו אל-חסן עלי אבן ג'עפר אל-ראזי פעל בתחומה כבר בשנות הארבעים של המאה העשירית.

לאור זאת, באים אנו למסקנה כי 'אל-מספר ללקלוב' הוא קובץ המסורות הקדום ביותר שהוקדש על-ידי חכם-הלכה מוסלמי לאתר מסוים בארץ-ישראל. באופן זה מקדים חיבורו של אבו אל-חסן אל-ראזי המוקדש לשבחי חברון לפחות ביובל שנים את חיבוריהם של אבו בכר אל-ואסטי ושל אבו אל-מעאלי אל-משרף אבן אל-מרג'א, שהוקדשו לשבחי ירושלים.

אל-עבדרי מביא מסורות נוספות מתוך העתקת אבן מפרג'. ארבע מהן עניינן סיפורים מחיי אברהם. מתוכן ניתן ללמוד על היקף השתקעותם של מדרשים ואגדות יהודיות (אסראיליאת) בתרבות המוסלמית:

- א. המלאכים פוגשים את אברהם בממרא.
- ב. אברהם חוזה בהפיכת סדום ועמורה.
- ג. אברהם קונה מעפרון את המערה. קבורת האבות בה.
- ד. מות אברהם ומקום קבורתו.

אחת המסורות מספרת על תכולתה של המערה אשר מתחת רצפת מערת המכפלה:

שמעתי את אבו בכר מוחמד אבן אחמד אבן עמר אבן ג'אבר אומר: באחת השנים יצאתי יחד עם אבו בכר אבן אלמרג'א וחבורה של חכמי דת מובהקים ויראי שמים אל מסגד קבר אברהם (מסג'ד קבר אברהם), היה להם שם אמאם [מנחה התפילה] ושמו אבו חאמד. אמר לנו: התפללתי, משתחווה ויושב בקירבת בימת ההטפה במסגד (מנבר) בליל אמצע חודש (לילת נצפ) שעבאן¹¹ והתנגמתי והנה ראיתי בחלום, בשנתי, מישהו בא אלי ושואל: האם תרצה להתבונן אל הקום [מילולית: אנשים, כלומר קבורים]. אמרתי כן,

10 ראה: אל-מקרי, נפח אל-טיב, ב, בירות 1968, עמ' 218-219; אבן פרצי, תאריח' אל-עולמא ואל-רואת ללעלם באנדלוס, ב, קהיר 1954, עמ' 93-95; אל-די'הבי, תד'כרת אל-הפאט'ית, ב, חידר אבאד 1956, עמ' 1007-1009.

11 אל-עבדרי, רחלה, עמ' 223. וראה: ד' ייבין, 'מערת המכפלה', קדמוניות, ט, 36 (תשל"ז), עמ' 129-125; מ' דייך, 'מערת המכפלה – המערה שמתחת למסגד', שם, עמ' 129-131.

ארבעים שנה התפללתי לראותם. אחז בידי והוליכני אל אחורי המסגד אל קירבת קבר יעקב והרים את מרצפת האבן שעליו. ופתאום אור מאיר ממנו. נכנס ואני עימו. והנה הקברים, שורה אחת הגברים שורה אחת הנשים, כפי שהם סדורים למעלה. על כל אחד מהם כיסוי לבן. הרים את כיסוי קבר יעקב והנה גבר בגיל העמידה עטור זקן לבן עבות מוטל על גבו ופניו דרומה לעבר מכה. אמר זהו יעקב. לאחר-מכן השיב את הכיסוי עליו והלך. הלכתי עימו ובאנו אל קבר אברהם שבמרכזו, עליו כיסוי לבן. הרים את הכיסוי והנה קשיש בעל שיער וזקן לבנים, לבן גבות כאילו הלבנה הם פניו והוא על גבו ופניו דרומה לעבר מכה. אמר זהו אברהם, תפילת האל עליו וברכתו לשלום. השיב את הכיסוי עליו והלך. הלכתי עימו ובאנו אל קבר יצחק. אמרתי בנפשי, מי יתן ופלוגי היה עמדי כדי לראותם. פניתי והוא לפני. אמר אין פלוגי יכול להתבונן אל אלו כי הוא לבו מלא רשעה. ואין הרשע רואה את הללו. לא הגעתי אל קבר יצחק. אמר: סיפתי סיפור זה לעלי אבן מחמד אבן הארון ששימש במשך כעשרים שנה אמאם בקברי האבות בחברון. אמר: אנוכי ראיתי את שער המערה שבאחורי המסגד והראה לי לוח אבן. אמר: זה על הפתח וזהו גרם מדרגות יורדים בו, לאחר-מכן פוגים דרומה בקירבת קבר יעקב.¹²

מן המסורות שאל-עבדרי מביא מתוך 'אל-מספר ללקלוב', עולה כי היו כאלה שחלקו על הזיהוי המקובל של קברי האבות:

שמעתי את עבד אלואחד אבן רזק אומר:

בא לחברון (מסגד אברהמים) אבו זרעה השופט הדמשקאי¹³ ובאנו אנו להתבונן בו. והנה ראינו אותו ניצב אצל קבר שרה (סארה) בשעת התפילה. נכנס אדם מבוגר, קרא אותו ושאלו: בן אדם, איזה הוא, מבין קברים אלו, קבר אברהם. הצביע אל קבר אברהם. נכנס אדם צעיר, קרא אותו אליו ושאלו: איזה הוא, מבין קברים אלו, קבר אברהם. הצביע אל קבר אברהם. לאחר-מכן נכנס נער, קרא אותו אליו ושאלו: נער, איזה מבין קברים אלו הוא קבר אברהם. הצביע הנער אל קבר אברהם והסתלק. אז אמר אבו זרעה: מעיד אני כי זהו קבר אברהם הידיד, אין ספק בכך.¹⁴

יתר על כן, היו כאלה שאף הטילו ספק בעצם קיומם בחברון:

שמעתי את אבו בכר מוחמד אבן אחמד אבן עמר אבן ג'אבר אומר: לאחר שנשאל אודות קבר אברהם הידיד (אברהמים אלח'ליל), תפילות אלה עליו,

12 על לילת נצפ שעבאן ועל הזיקה שבין מסורות האסראיליאת ומסורות שבחי חודש שעבאן ראה: M.J. Kister, 'Sha'ban, is my month; a study of an early tradition', *Studia Orientalia Memoriae D.H. Baneth*, Jerusalem 1979, pp. 23-34. הנוסע הספרדי אבו בכר אל-טרוטשי תיאר את מנהגי חודש שעבאן במסגד אלאקצא: 'מסר לי אבו בכר אלמקדסי, אמר: תפילות הרשות אשר מתפללים אותן בחודש רג'ב ושעבאן לא היו נהוגות אצלנו בירושלים. הדבר החל בראשית שנת 448 להג'רה [1056], כאשר אדם משכם ושמו אבן אבו אל-חמרא בא אלינו לירושלים. הוא היה אדם בעל יכולת דקלום נאה. הוא התפלל במסגד אל-אקצא בליל אמצע שעבאן. בתחילה הצטרף אליו אדם אחד ולאחריו שני, שלישי ורביעי, עד אשר סיים את התפילה עם קבוצת אנשים גדולה. הוא שב בשנה שלאחר-מכן ואז התפללו עימו רבים'. אלחואדת' ואלבדע (לעיל, הערה 4), עמ' 121

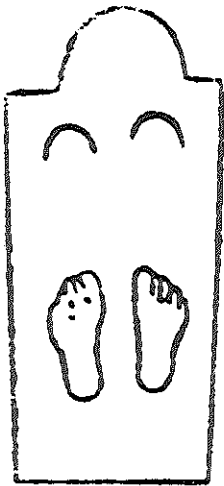
13 על אבו זרעה ראה: F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttum*, I, Leiden 1967, p. 302. אל-עבדרי, רחלה, עמ' 223.

ואודות אמיתותו, ענה: כל אחד מבין החכמים המובהקים שבציבור חכמי הדת שפגשתי אישר כי אלו הם קברי אברהם, יצחק, יעקב ונשותיהם, תפילות אללה עליהם. והם אמרו כי רק מישחו הנמנה עם המחדשים בדת מטיל ספק בכך.¹⁵

הטלת הספק בהימצאותם של קברי האבות במערת המכפלה לא חדלה גם לאחר שאבו אל-חסן אל-ראזי חיבר את 'אל-מספר ללקלוב'. שלוש מאות שנה מאוחר יותר עדיין נשמעו קולות מפקפקים בקרב הציבור המוסלמי.

עדות ברורה לכך מצויה בדבריו של נוסע מגרבי אחר, אבן בטוטה, אשר ביקר בחברון בשנת 725 להג'רה (1324). בדומה לאל-עבדרי, קרא אבן בטוטה את הספר 'אל-מספר ללקלוב', וכדי לאשש את מה שנראה לו כמסורתיו המהימנות של אבו אל-חסן אל-ראזי, מספר אבן בטוטה על פגישה עם ברי-סמכא חברוני:

כאשר פגשתי בעיר זו [בחברון] את המורה הישר, הזקן, האמאם הדרשן ברהאן אלדין אלג'עברי, אחד האנשים הישרים, הנהנים מזיו השכינה, אחד מבני הסמכה המפורסמים, שאלתי אותו אודות מציאותו של קבר אל-ח'ליל [אברהם ידיד האל] שם [במערת המכפלה]. ענה לי: כל אחד מקרב האנשים יודעי הדת קובע את אמיתות היות קברים אלו קברי אברהם, יצחק ויעקב, עליהם ועל נביאנו [מותמד] השלום, וכן קברי נשותיהם. רק בודי מנהגים חדשים מטילים ספק בכך. והרי זו מסורת שדורות מאוחרים קיבלוה מראשונים. אין ספק בכך.¹⁶

ב. קבר פאטמה בנת חוסין בנבי יקין

אל-עבדרי שהה חמישה ימים בעיר חברון ובמרוצתם יצא לביקור באל-נבי יקין שממזרח לעיר. זהו מכלול המורכב משלושה אתרים מקודשים. קבר לוט, המסגד שנבנה בנקודה ממנה צפה אברהם לראשונה אל העיר סדום וקבר אישה בשם פאטמה.¹⁷

אל-עבדרי אומר כי: 'בקרבת המסגד מערה ובתוכה קבר אשר עולים אליו לרגל ומבקשים לזכות בחסד מן המגע בו. זהו קבר פאטמה בת חוסין בן עלי'. בהמשך מספר אל-עבדרי שמצא בראש הקבר וברגליו שתי כתובות חרותות על לוחות שיש. לפי הכתובת שבראש הקבר קבורה בו אם פאטמה סלמה בת חסן. לפי הכתובת אפשר לזהות את הנקברת כאם סלמה, בתו של חסן בן עלי שהיה נכדו של הנביא מוחמד (נפטרה בשנת 728). זיהוי זה אינו מצוי במקורות שנכתבו לפני מסעי הצלב.¹⁸ זיהוי זה אינו מתאים לדבריו הקודמים של אל-עבדרי, המזהים את הנקברת עם בתו של חוסין, שהיה אחיו של חסן.

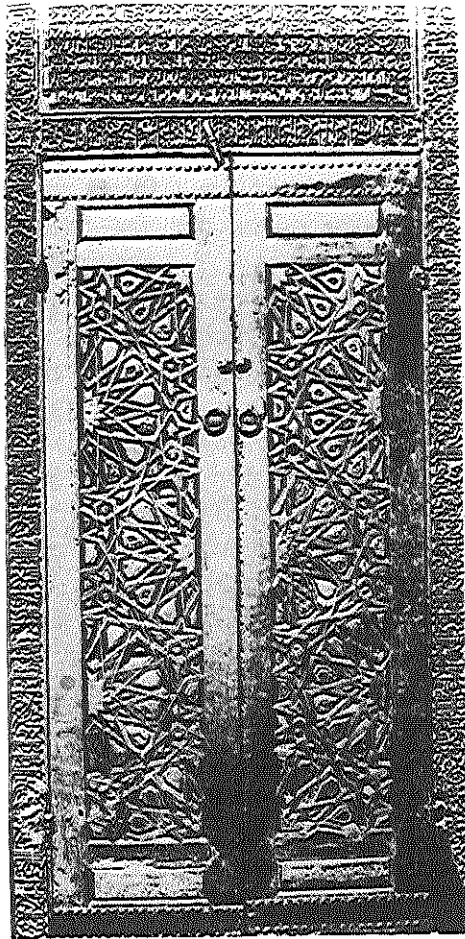
15 אל-עבדרי, רחלה, עמ' 223.

16 אבן בטוטה, רחלה, ביירות 1968, עמ' 51-52. המזרחן ג'יב, אשר תרגם ספר-מסע זה לאנגלית, העיר כי לא עלה בידו למצוא מיד אודות אבו אל-חסן אל-ראזי או אודות ספרו 'אל-מספר ללקלוב'. H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Batuta*, I, Cambridge 1958, p. 47. על ברהאן אל-דין אל-ג'עברי (1242-1332), ראה אצל אבן ח'ג'ר אל-עסקלאני, אל-דרר אל-כאמנה פי אעיאן אלמאה אל-ת'מאנה, א, קהיר 1966, עמ' 50-51 (מספר 130).

17 G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, p. 552; אל-עבדרי, רחלה, עמ' 227.

18 על אום סלמה אה אבן סעדי-טבקאט, מהדורת E. Sachau, ליידין 1904, ז, עמ' 347-348.

לוח-אבן (1.5x2 מ') על רצפת מיסגד נבי יקין, ובו מוטבעים עקבות כפות-רגליים ושקעים של ברכיים המיחסיים לאברהם אבינו, אשר לפי המסורת המוסלמית, התפלל במקום זה (תרשים מתוך ספרו של de Luyne מן המאה הי"ט)

חזית המינבר
(דוכן-תפילה)
במיסגד מערת המכפלה.
נבנה במקורו במאה
העשירית, עלידי אחד
השליטים הפאטימים
למיסגד באשקלון,
בו הוטמן – לפי האגדה –
ראשו הערוף של אליהו אבו עלי.
עם הדרדרות מעמדה
של אשקלון בעקבות
מסעי הצלב, הועבר
המינבר להברון

כתובת מיסגד נבי יקין, אשר נבנה בשנת 352 להג'רה (963) פורסמה עלידי יגאל ידין, אשר פירסם עם תרגום גם את שתי הכתובות המצויות בתוך המערה, האחת כתובת מצבה והשניה שיר.¹⁹ בקריאתו של בתי השיר הסתייע ידין בתיאורו של אבן בטוטה. אולם קריאתו של זה אינה שלמה, שכן הוא משמיט לחלוטין את שורות בית השיר השלישי.

אל-עבדרי הקדים את אבן בטוטה בכיקור באתר. אולם אף קריאתו שלו את ארבעת בתי-השיר אינה שלמה. שכן קריאת בית-השיר השלישי (שורות 5-6 בתרגום) לא היתה אפשרית כבר בשלהי המאה הי"ג, כפי שהוא עצמו מעיד: 'מקומו של הבית השלישי בלוח היה פגום. הסוגר (עג'ז) של בית השיר אבד, ולא נותרו אלא האותיות א.ל.ג. במילה אל-נדב ובהתאם לזה השלמתי את המשך בית השיר. הו השבח לאל'. אפשר כי השלמתו של אל-עבדרי את בית-השיר אינה מדויקת. עם זאת יש מקום להצגת גירסתו, שכן זו היא הקריאה המוקדמת ביותר של השיר. להלן תרגומו:

תרגום:

השכנתי את זו שמשכנה היה בחובי, הוי קבר בת הזך, הטהור והיפה
למרות רצוני, בין העפר והאבן. הפיקח (?) הגיבור (?) חוסין העוזר לאנשים
הוי קבר פאטמה בת בן פאטמה הוי קבר, כמה יש בך מהאמונה והחסידות
בת האמאים, בת הכוכבים הזוהרים, מהתום, הכנות והצניעות.

¹⁹ י' ידין, 'כתובות ערביות מארץ-ישראל', ז (תשכ"ד), עמ' 109-113 (כתובות מספר 9-12), ושם, עמ' 111 ועמ' 112 (סוף) על הבעיות בזיהוי הנקברת.

מחברון, מהלך יום אחד, בא אל-עבדרי לירושלים. כן פגש את בדר אל-דין מוחמד אבן אבראהים אבן סעד אבן ג'מעה, בן למשפחת מלומדים מפורסמת בירושלים הממלוכית.²⁰

אל-חסין אבן עלי אבן אבי טאלב היה נכדו של מוחמד נביא האסלאם. שנים ספורות לאחר מות סבו נחלקה האומה המוסלמית בשאלת ירושת השלטון. תומכיו של עלי נודעו מאוחר יותר בשם שיעה. על-פי תפישתם מינה מוחמד את עלי ליורשו. מינוי זה מעוגן בצו אלוהי. יתר על כן רק צאצא של מוחמד, באמצעות בתו פאטמה שהיתה אשת עלי, יכול להיות מנהיג האסלאם. השיעים טיפחו את התיאוריה בדבר סגולות מיוחדות שקשר דם זה העניק ליוצאי חלצי עלי ופאטמה. חסין נהרג במאבק נגד הח'ליפים לבית אומיה. בהדרגה טיפחה השיעה פולחן קדושים וטקסי מרטירולוגיה.²¹

לפי עדותו של אל-עבדרי בנה אחד הח'ליפים הפאטמיים באשקלון (בשנת 970/360 לערך) מבנה קבורה (תרבה) מפואר לראשו הכרות של אל-חסין. הגיאוגרף זכריא אבן מוחמד אל-קאזויני (1203-1289), מתאר את המבנה: 'בה (באשקלון) מבנה הקבר של ראש חסין, עליו השלום, זהו מבנה עצום, בנוי עם עמודי שיש, ובתוכו גומחת הקבורה של הראש. האנשים נוהגים לבקש חסד בנו. הוא משמש כיעד למבקרים מכל האזורים.²² האתר המשיך לשמש כמוקד עליה לרגל גם לאחר שראשו של אל-חסין הוצא מקברו (בשנת 1032) והועבר לקאהיר.²³

אל-עבדרי כתב את חיבורו כמאתיים שנה לאחר הסתלקותם של הפאטמים מארץ-ישראל. גם המחברים שעליהם הוא מסתמך היו זה מכבר לשוכני עפר. יחד עם זאת יכולים אנו להסתייע בדבריו ולהוסיף טיפה נוספת למאגר המידע המתרחב אודות ארץ-ישראל במאה העשירית.

ג. קבר ראש חסין באשקלון הפאטמית?

מירושלים יצא אל-עבדרי דרומה. בדרכו מצרימה שהה באשקלון ההרוסה בעקבות מלחמות הצלבנים. לפני מלחמות אלה, בתקופה הפאטמית, שימשה אשקלון כאחד ממרכזי המינהל והפעילות הכלכלית בארץ-ישראל. במאה הי"א היתה אשקלון אחת מערי הנמל החשובות בחוף הסורי-ארץ-ישראלי. בעיני הפאטמים נוספה על מעלותיה אלו ומיקומה הגיאוגרפי-אסטרטגי גם קדושתה, שטופחה על-ידי המסורות לפיהן באדמת אשקלון נקבר ראשו של חסין, נכד הנביא.

מסורות בשבח אשקלון ידועות מן המאות הראשונות לשלטון האסלאם. אפשר והן תוצאה של יחס המוסלמים לרצועת החוף במזרח הים התיכון בשנות המאבק בין האסלאם לביזנטים על ההגמוניה במזרח אגן הים התיכון. בתקופה הפאטמית נוספו המסורות בענין חסין.

20 אל-עבדרי, רחלה, עמ' 230. על אבן ג'מעה ראה א' אשתור, 'ירושלים בימי הביניים המאוחרים', ירושלים, מחקר ארץ-ישראל, ה (תשט"ז), עמ' צה-צט. ערך על משפחה זו ראה: K.S. Salibi, 'The

Banu Jamā-la Dynasty', *Studia Islamica*, 5 (1958), pp. 97-109

21 על חסין והשיעה ראה א' קולברג, 'השיעה', זמנים, 8 (1982), עמ' 16-23.

22 אל-עבדרי, רחלה, עמ' 149, 232. אל-קאזויני-את'אר אל-בלאד ואת'באר אלעבאד, ביירות 1960, עמ' 222.

23 אבן מיסר, אח'באר מצר, מהדורת א' מסה, קהיר 1919, עמ' 38. אבו אל-חסן עלי אל-הרזי, כתאב אל-אשראת אלא מערפת אל-זיאר, מהדורת טורדל-תומין, דמשק 1953, עמ' 32. וראה, לה-סטריינג' (לעיל, הערה 17), עמ' 402.